

Marian A. Mayer

Az orgonaépítés története Szlovákiában – I.*

Barokk orgonaépítéset

Nem könnyű feladat összefoglalást készíteni a szlovákiai barokk orgonaépítéséről. Elsősorban azért, mert az orgonaépítéset

A szerző organológus, a pozsonyi Komenský Egyetem bölcsészkarán a „történelem segédtudományai” szakon végzett, majd a Szlovák Tudományos Akadémia aspiránsaként szerzett doktori fokozatot.

elemzése és értékelése három részterületet is magába foglal. Az első ilyen, és legfontosabb a *hangzásbeli*, amelyhez többek között az orgona hangképe, a sípsorok méretezése, azok művekre csoportosítása, a manuál- és pedálbillentyűzetek hangterjedelme tartozik. A második, *műszaki* terület ezzel szorosan összefügg; ezt a szélláda különböző típusai, a játék- és regisztertraktúra megoldásai, a fúvómű stb. képviselik. Szintén fontos az előbbiekkal is kapcsolatos harmadik részterület, amely az *orgonaszekrény* és annak művészi megjelenésével, stílusjegyeivel foglalkozik. Ide tartozik a hangszer térbeli elhelyezése, a homlokzati sípok beosztása, esetleg díszítése, a szekrény festése és annak díszítőelemei. Már a pusztá felsorolásból is kiviláglik, hogy az orgonaépítéset sokrétű elemzése széleskörű csapatomunkát feltételez.

Az organológia mint tudományág Szlovákiában még gyerekcipőben jár. Az orgonákról írt tanulmányok száma elenyésző, az egyes orgonaépítő műhelyek részletes értékelése szinte teljesen hiányzik. Úttörő jelentőségű Gergelyi Otmár és a nemrég elhunyt Karol Wurm önzetlen kutatómunkássága. Nekik köszönhetően láttak fokozatosan napvilágot az Acta Organologica évkönyv hasábjain a közép-, nyugat- és 1991-ben a kelet-szlovákiai történelmi orgonák összeírásai¹, valamint a pozsonyi OPUS kiadónál egy reprezentatív kiadvány a régi orgonákról², amely a széles közönségnek is bemutatja a legértékesebb hangszereket.

Szlovákia területén több településen századokon keresztül virágzott az orgonaépítéset. Ezek közé tartozik Pozsony, Nagyszombat, Besztercebánya, Eperjes, és 1757-től Rajec is. A szlovákiai orgonák a barokkban többnyire kis hangszerek, pozitívok voltak, 4-8, s csak ritkán több regiszterrel. Az egymanuálos-pedálos orgonák is elég gyakoriak. Ritkábbak a kétmanuálos-pedálos hangszerek, ilyenek csak zenei hagyományokkal rendelkező helyeken, illetve fontosabb kolostorokban épültek. Hárommanuálos orgona Szlovákia

* Az országos orgonás műemléki konferencián, 1993. október 14-én elhangzott előadás első részének szerkesztett változata. A szerzőre és a fordítóra tekintettel meghagytuk e földrajzi, történelmi és kulturális tájegység hagyományos magyar nevei (Felvidék, Felső-Magyarország) helyett az általuk használt, mai politikai elnevezést.

területén egészen 1864-ig nem épült. (Ekkor K. F. Ferdinand Buckow, a komáromi Szent András templomban állított fel egy hárommanuálos, 41 változatú hangszert). Mindemellett tudjuk, hogy Johann Vest besztercebányai orgonaépítő 1671-ben hárommanuálos-pedálos, 34 regiszteres orgonát készített az erdélyi Nagyszében evangélikus főtemploma számára.

A szlovákiai barokk orgonák bizonyos *diszpozíciós sajátosságait* fontos legalább röviden vázolnunk. Ahogy a kis pozitívokban, úgy a nagyobb orgonákban is rendszeresen található két fődött változat³, a *copula maior* 8' és a *copula minor* 4'. A barokk orgonahang magvát a középbő menzúrájú principálok adják, a legmagasabb tartománytól egészen a nyolclábas fekvésig. Kis hangszerekben a nyolclábas és négylábas fekvést gyakran a már említett fáfödött regiszterek képviselik. Egy négyregiszteres korabarokk pozitív hangképe tehát általában a következő: *copula maior* 8', *copula minor* 4', *principál* 2', *kvint* 1 1/3'. A későbarokkban a kvint 1 1/3'-t gyakran oktáv 1' helyettesíti. Jellemzőek a mixtúrák is: oktáv- és kvintsorokból állnak, a tercsorok nagyon ritkák. A mixtúrák kétmanuálos orgonákban is csak három-négy sorosak, öt soros mixtúrával alig találkozunk. Ennél nagyobb mixtúrákat csak irattári forrásokból ismerünk. Ezek szerint hétsoros mixtúra volt (egy tercsorral) a pozsonyi dómban Johann Vierengel átépítése (1750) után. Nyolcsoros mixtúráról tudunk a lőcsei Szent Jakab templomban (Hans Hummel, 1629), és a besztercebányai ún. szlovák templomban (Georg Demicher, 1693). A barokk mixtúrákban mind a kvint-, mind az oktávrepetíció előfordul. Más kevert játékok közül említést érdemel a ritkább, főleg a XVII. században disponált cimbel. Nyelvsípsorokat csak elvétve találunk, s ezek az érett barokkban teljesen el is tűnnek. A későbarokkban ismét találkozhatunk velük, de akkor is csak kivételesen – Michal Podkonický besztercebányai orgonaépítő műveiben. A barokk orgonaépítés további jellegzetességeként megemlítendő, hogy manuálra sosem építettek tizenhatlábas regisztereket, kivéve a pedál nélküli orgonákat, amelyek esetenként rendelkeztek tizenhatlábas sípsorral, de csak a pedál hangterjedelmében mint ún. manuálbasszus (pl. Árva vára kápolnájában). Nem készítettek kisebb sípokot 1/8'-nál, így a kvint 1 1/3' és az oktáv 1' repetálnak. A vonós színezetű, szűkmenzúrájú regiszterek már a XVII. századtól ismertek *salicional*, *dulciana*, *zergékürt* néven. Kedvelt sípsor a fából készült, nyitott, szűkebb menzúrájú, nyolclábas fekvésű portunál is. A fából készített regiszterek száma jelentős, ennek oka a népi hangszerek hagyománya, továbbá, hogy könnyen lehetett beszerezni jó minőségű faanyagot. Érdekes, hogy néhány kivételtől eltekintve csövesfuvolákkal nem találkozunk.

A későbarokk diszpozíciókban megszaporodtak a nyolclábas változatok, más vidékektől kissé eltérően viszont egészen a XVIII. század végéig megmaradtak a kétlábasnál magasabb regiszterek. Az esetleges második manuálmű echó- és kísérszerepével dinamikailag mindig gyengébb volt. Ezen a művön

a későbarokkban olykor csak három változat található (pl. Bacsfa/Báč, ferencesek; Hegybánya/Stiavnické Bane, r.k. templom; Újbánya/Nová Bana, r.k. templom). A pedál szerepe a barokk fénykorától kezdve kizárólag a basszus alátámasztása. A figurális játék mind hangzásban, mind játékmódban kivihetetlen volt. A korabeli zeneirodalom a pedált elsősorban orgonapontokhoz, kadenciáknál és a zeneművek formailag fontosabb részeinek kiemelésénél használja. Létezett azonban néhány orgona önálló pedállal is, ezeknek volt kétlábás és ezt megkoronázó kevert játéka is. Olyan pedálról van tehát szó, amely megfelel az északnémet pedálok hangképének. Ezek azonban nem mindig külföldi építők művei (mint a krakkói Hans Hummelé a lőcsei Szent Jakab templomban), hanem hazai orgonaépítők között is akadnak, akik hasonlót alkotnak.

A barokk orgonaépítéshez hozzátartoznak a különleges hangeffektusok, mint a madárhang, a kakukk, az üstdob és a harangjáték. Ezek már a korabarokk hangszere is jellemzőek, és egészen a későbarokkig megtalálhatók (a Pažický-testvérek pl. 1777-ben harangjátékot építettek a poroszkai (Pruské) r.k. plébániatemplomban). Kedveltek voltak a tremolók is.

A billentyűzetek rövid nagyoktávval készültek, azaz ebben az oktávszakaszban nem volt Cisz, Disz, Fisz és Gisz billentyű. Így a manuál terjedelme a XVII. század első felében 41 hang (Lőcse, Szent Jakab: C-a", hiányzó gisz"-szel, hasonló lehetett Csetnek/Štítinik, evangélikus templom 1639, ma: F-a", kromatikus). A lőcsei orgona pedáljának hangterjedelme C-d' volt, vagyis 23 hang. A XVII. század közepétől a manuálterjedelem C-c'" 45 hanggal. Csak a XVIII. század végétől bővíti ezt ki néhány építő d'"-ig 47 hangra (így pl. a nagyszombati Valentin Arnold a XVIII. század 80-as éveitől). A pedálbillentyűzet terjedelme rendszerint C-a, vagyis 18 billentyű, némelykor csak 12 hanggal (C-H, a többi billentyű repetál).

Ami az orgonák *műszaki megoldásait* illeti, természetesen mindegyik hangszer mechanikus játék- és regisztertraktúrával rendelkezett. A szelládák hangrekeszesek, csúszkaládások. Rugósládás orgonáról eddig nem került elő feljegyzés. A kis hangszereknél, amelyek a fő helyen állnak az orgonaépítői gyakorlatban, a leginkább előforduló traktúratípus az ún. Stecher, amely áttétel nélkül készült. A hangszereken játszószekekrényt találunk, rendszerint az orgona hátsó oldalán. Az oltárra való rálátást ilyenkor a hangszer lábazatában, ill. a sípműben hagyott nyílás biztosítja. Ritkább eset, hogy az orgona nem a karzat mellvédjében, hanem beljebb áll. Ilyenkor a játszószekekrény a hangszer elülső oldalán is elhelyezkedhetik. Önálló játszószekekrényeket csak a XVIII. század végétől építenek, de a játszószekekrények kedveltsége jócskán áthúzódik a XIX. századba.

A manuálbillentyűzetek színezése az esetek legnagyobb részében fordított. A rövid billentyűkön általában csontozást találunk, a hosszúak borítására többféle faanyagot használnak (dió, ében, körte stb.) A faborításokat

általában különböző mértani motívumokkal, pl. vonalakkal díszítik. Gyakran a billentyűk homloklapjai is faragottak. Nagyon jellegzetes pl. a besztercebányai Podkonickýnál a homlokok ív-hegy-ív mintájú faragása. Egy másik, pozsonyi orgonaépítő erre a célra bőrrátéteket használt, amelyekre motívumot préselt, két madárral, közöttük lángoló szívvel (Pozsony, prímási palota, Szent László kápolna). A regiszterfogantyúk lapos fémpálcák vagy fahúzó. Egyediek a kulcsformájú fémhuzantyúk (Késmárk, r.k. plébániatemplom, karorgona). A körmöcbányai Martin Zorkovskýnak egy 1725-ből származó orgonáján a regiszterek működésének egy nagyon régimódi formájával találkozhatunk. A csúszkák a pozitív szélein érnek véget, így azok közvetlenül áttétek nélkül működtethetők.

A kis hangszerekben, amennyiben még eredetiek, két, szíjjal húzható ékfűvő van. Rendszerint a hangszer lábázatában található, kivételesen a tetején. A váltakozva működő ékfűvők természetesen nem biztosítják a kiegyensúlyozott légnyomást, ezért a XVIII. század végétől ezeket egy ékfűvőből álló merítő, és egy nagyobb tárolófűvő együttese váltja fel. A légnyomás 60 vízmilliméter körül van, de lehet magasabb is, elsősorban akkor, ha egy kis hangszernek nagy teret kell betöltenie.

Az olaszoknál és spanyoloknál annyira kedvelt osztott regiszterekkel csak nagyon ritkán találkozunk. Erről csak a pozsonyi dóm orgonájából, a Vierengel-féle átépítés kapcsán tudunk.

Érdekes a hangszerek térbeli elhelyezése. Még a XVIII. század eleji feljegyzések is arról tudósítanak, hogy egyes orgonákat a templom főhajójának oldalfalára építenek (Malacka, ferencesek). Ez a középkori szokások maradványa, amikor a hangszerek fecskefészekszerűen függtek a hajó hosszanti oldalán. A barokkban az orgonák és a pozitívok zömmel a kórus mellvédjébe kerültek. Kétmanuális orgona esetében itt a hátpozitív áll, mögötte pedig a főmű a pedállal és a játszószekrényvel. A kis pozitívokat nem számítva, a manuál és a pedál C-Cisz oldala két tükörszerűen elhelyezett részre tagolódik. A későbarokkban az elöl álló pozitív fölött található a főmű és a pedál, tehát az egész orgonát a karzat mellvédjében látjuk. Ritka, amikor a pozitív a főmű fölé kerül (Eperjes, evangélikus templom). Akadnak teljesen szokatlan megoldások is. Ezekkel főleg ferences templomokban találkozhatunk, egy kisebb orgona pl. a főoltár részét képezheti. El lehet helyezve egy szekrényben a főoltár fölött (Poroszká/Pruské, ferencesek) is, vagy két szekrényben a főoltár oldalain (Zsolna, ferencesek). Oltár fölötti orgonát találunk még a garamszegi (Hronsek) evangélikus templomban is. Ritkaság a szószék szimmetrikus ellensúlyaként megépített hangszer (Bogoszló/Trenčianske Bohuslavice).

A XVII. századi *orgonaszekrények* alaprajza rendszerint tagolatlan, a homlokzatot egy központi torony képezi két szomszédos sípmezővel. A hangszerek – egészen a XVIII. század közepéig – gyakran szárnyas ajtókkal zárhatók. A nagyobb orgonák homlokzatait kiugró tornyok tagolják, melyek három-

szög-, sokszög- vagy félköralapúak. A felső párkányon angyalok jelennek meg hangszerekkel vagy azok nélkül; Dávid királlyal és a szentek alakjaival is találkozhatunk. A szobrok alakja és kifejezése ekkor még merev. Díszítő elemként csavart faragványokat láthatunk. A faragványokon olykor angyalfejek is találhatóak. A XVII. század végétől jelennek meg az akanthuslevelek; alkalmazásuk fénykorában különböző oldalhajtásokkal, később kagylóval együtt, C-betűszerűen formálva készülnek. A XVIII. század 40-es éveitől tűnik fel a rácsozat mint díszítőelem, főként a sípmezők felett és a szárnyfaragványokban. A rácsmotívum egészen a XIX. századig élt. A XVIII. század 20-as éveitől kezdve a homlokzatok erősen hullámzóak (Malacka, ferencesek, 1729). A XVIII. század közepétől a díszítőelemeket egyértelműen a *rocaille* (kagylódísz) uralja, amely sokféle alakzatban készült, gyakran rácsozattal kombinálva. A sípok feletti díszítésként már a XVIII. század közepétől kezdve függönyutánszatok is megjelennek (Svedlér/Švedliar, r.k. templom). Szélesebb körű alkalmazásra csak a XVIII. század végén és a XIX. században találtak. Az érett barokkban a mozgalmas párkányzatokon gazdag figurális díszítést alkalmaznak, amely hangszereken játszó angyalokból áll. A szobrok szinte mozognak, élnek. A XVIII. század végétől a figurális díszítés szerényebb és nyugodtabb, a 80-as évektől fokozatosan el is tűnik. Gyakran pótolják ezt vázák, amelyek már az 50-es években megjelennek. A barokk vázákat később a rokokó, majd a XVIII-XIX. század fordulóján az empire-vázák váltják fel. Ebben az időszakban a szárnyfaragványok is fokozatosan eltűnnek. A homlokzatokban néma sípok jelennek meg, sőt készülnek olyan homlokzatrészek is, amelyek mögött semmiféle sípmű nem áll. Ezek olykor koronapozitív alakját öltik fel. Találkozhatunk nagyfelületű homlokzatokkal is, amelyek számos sípmezővel és toronnyal a kórust szinte teljes szélességében kitöltik (Breznában/Breznó, r.k. templom).

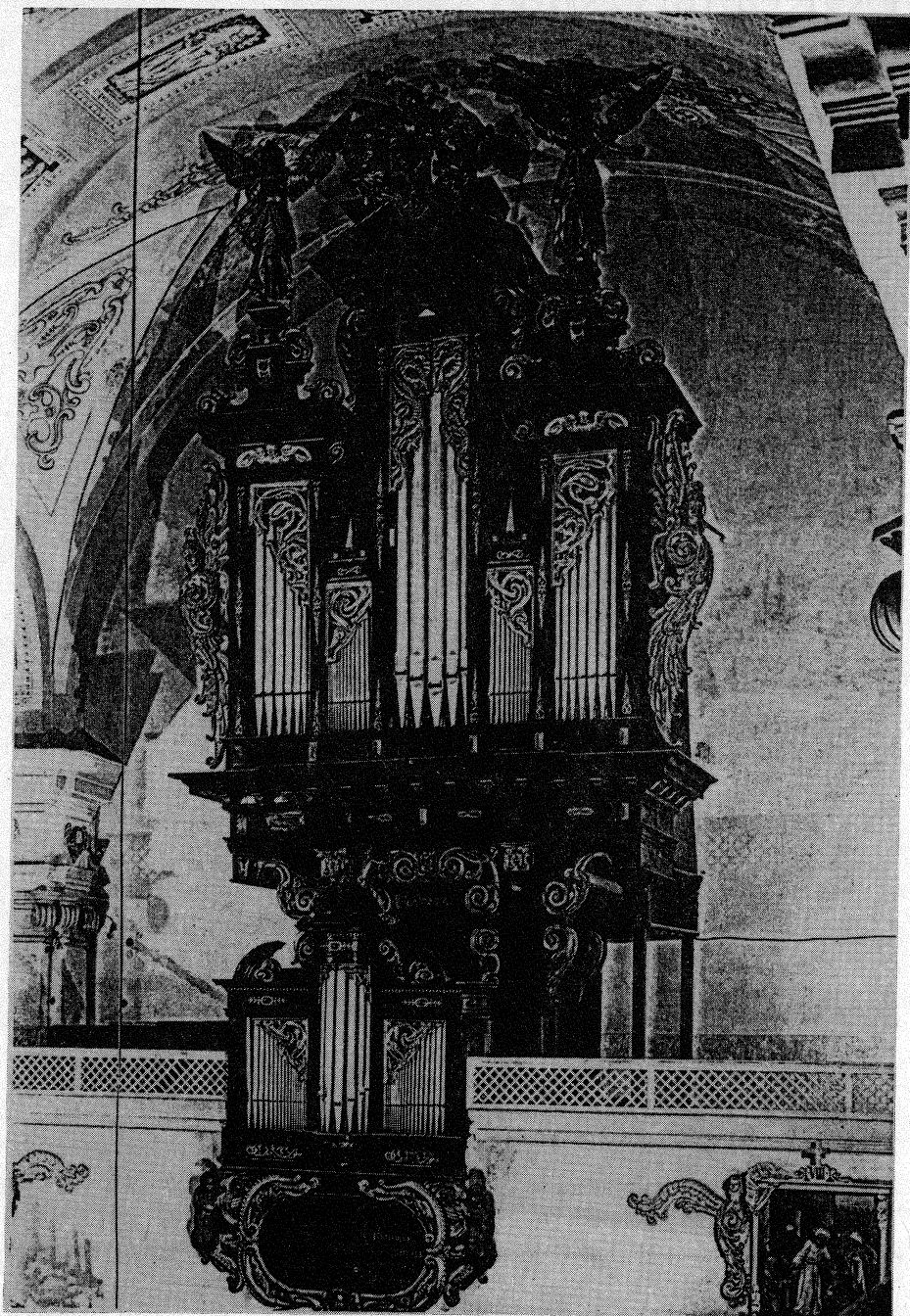
A barokkban mindvégig gyakran márványozták az orgonaszekrényeket. A zöldes-kékes tónus uralkodott, a párkányzatokat vörösös-barnásra festették. A XVIII. század közepétől a színek kombinálását fokozatosan abba hagyták, a barokk végén megjelentek az egyszínű szekrények.

Befejezésképp említésre méltó a homlokzati sípok díszítésének különleges kedveltsége. Már a XVII. században gyakori a sípok díszítése csavart motívumokkal. Később ez geometrikus mintákkal és ún. szemölcsökkel bővül, ami egészen a XIX. század elejéig tart. Kelet-Szlovákia területén előszeretettel festették és aranyozták a sípokokat.

(Szlovákból fordította: Szabó Imre, Pozsony)

Jegyzetek

- 1 *Acta Organologica* Band 9, 14, 22. Verlag Merseburger, Berlin, 1975, 1980, 1991.
- 2 Gergelyi, Otmar, – Wurm, Karol: *Historické organy na Slovensku / Historische Orgeln in der Slowakei*. OPUS Bratislava 1982, újabb kiadás 1989.
- 3 Jelen cikkkel szeretnénk bevezetni a magyarnyelvű organológiába a regiszternevek kisbetűs írásmódját.

Bazin/Pezinok, r.k. „alsó templom”, 1662, II/20.